

Λη Σαράφη*

ΟΙ ΨΙΘΥΡΟΙ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τι συμβαίνει όταν προέρχεσαι από μια οικογένεια που βρισκόταν στην πλευρά των ηττημένων του Εμφυλίου πολέμου, και κνηνημένων του μετεμφυλιακού κράτους, και ζητάς να μάθεις και να κατανοήσεις τη δεκαετία του '40; Η επίσημη πληροφόρηση, που προέρχεται από τους νικητές, στην καλύτερη περίπτωση είναι παραληρηματική και στη χειρότερη δεν υπάρχει καθόλου.

Στο κείμενο περιγράφεται πώς ο ανεπίσημος προφορικός λόγος σχετικά με τη δεκαετία του '40 ήταν το μοναδικό μέσο βοήθειας για κάποιον που ζητούσε να ξετυλίξει το κουβάρι των γεγονότων, των συσχετισμών και της ιστορικής εξέλιξης.

Η Ελλάδα της δεκαετίας 1940-1950 πέρασε μέσα από μια σειρά συγκλονιστικών ανατροπών και εμπειριών που την επηρέασαν αποφασιστικά. Η Κατοχή και το αντιστασιακό κίνημα οδήγησαν τη χώρα σ' ένα πρωτόγνωρο επίπεδο πολιτικής συμμετοχής και συλλογικής προσφοράς. Με τη σειρά του, ο Εμφύλιος πόλεμος, και τα παρεπόμενά του των δεκαετιών '50, '60 και '70, τραυμάτισε βαθύτατα τη χώρα. Τα τραύματα προκλήθηκαν από αυτόν τον ίδιο τον πόλεμο που σαν διαδικασία πολεμικής αντιπαράθεσης είχε ως συνέπεια την απώλεια τόσων ανθρώπινων υπάρξεων. Από την άλλη μεριά, τραύματα προκλήθηκαν και από την αντιπαράθεση που, στις επόμενες δεκαετίες, μεταφέρθηκε σε πολιτικό και παρα-πολιτικό επίπεδο λειτουργώντας σε συσχέτιση με την πολιτικοποίηση που επέφερε το αντιστασιακό κίνημα.

---

* Ιστορικός. Υποψήφια διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο Sussex της Μ. Βρετανίας.

1. Το θέμα της διατριβής της συγγραφέως αφορά τις αφοριές του Εμφυλίου σε δύο χωριά της κεντρικής Ελλάδας, από τα οποία έγινε εκτεταμένη συλλογή πληροφοριών από προφορικές μαρτυρίες.

Ανήκω σε μια από τις πάμπολλες ελληνικές οικογένειες που σημάδεύτηκαν ανεξίτηλα από τα γεγονότα της δεκαετίας του '40. Και η οικογένεια του πατέρα μου, αλλά περισσότερο της μητέρας μου, ουσιαστικά διαλύθηκε από τα γεγονότα που σημάδεψαν τις εξελίξεις της δεκαετίας αυτής. Η ενεργός συμμετοχή του ενός αδερφού της μητέρας μου στην ΕΠΟΝ ήταν η αιτία της οικογενειακής μας περιπέτειας. Συγκεκριμένα, όταν ξέσπασε ο πόλεμος, ο αδερφός της μητέρας μου ήταν στο πτυχίο της Νομικής. Επέστρεψε στα Τρίκαλα –τόπο καταγωγής και κατοικίας της οικογένειάς μου–, όπου ανέλαβε δράση με τα πρώτα μηνύματα της Αντίστασης. Ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΠΟΝ και γραμματέας της. Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας υπέστη διωγμούς και εντέλει πέρασε στον Δημοκρατικό Στρατό. Πολέμησε στις γραμμές του έως το τέλος του Εμφυλίου και μαζί με το μεγαλύτερο μέρος των ανταρτών που επέζησαν κατέληξε στην Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν της τότε Σοβιετικής Ένωσης, σαν πολιτικός πρόσφυγας, μέχρι την επιστροφή του στα τέλη της δεκαετίας του '70 στην Ελλάδα.

Από το 1945 η οικογένεια της μητέρας μου ήταν επισήμως υπό διωγμόν. Αυτό σήμαινε εξορία στη Μακρόνησο, φυλακίσεις και κυρίως όλες τις σχεδόν αξεπέραστες καθημερινές δυσκολίες που επέφερε στη ζωή των ανθρώπων το γεγονός ότι δεν είχαν «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονιμάτων», άρα είχαν αποκλειστεί από την τρέχουσα κοινωνική ζωή.

Σε όλη την παιδική μου ηλικία παρατηρούσα ότι η ιστορία της δεκαετίας του '40 και κυρίως του Εμφυλίου πολέμου σκεπαζόταν από επίσημες σιωπές κι αμνηχανίες. Ήταν χαρακτηριστικές και πιστεύω πανομοιότυπες στη ζωή όλων των ανθρώπων της γενιάς μου, που η οικογένειά τους είχε μικρού ή μεγάλου βαθμού σχέση με τα αποτελέσματα της δεκαετίας του '40. Ευτυχώς όμως, στην Ελλάδα οι άνθρωποι μιλούν πολύ μεταξύ τους· επικοινωνούν, και έχουν τόσα χρόνια αναπτύξει διαδικασίες, νόμους και τρόπους στις συνομιλίες τους, οι άντρες στο καφενείο και οι γυναίκες στα σκαμνάκια στο πεζοδρόμιο μπροστά στην εξώπορτα. Οι χαραμάδες που άνοιγε η κάθε λογής κουβέντα, ακόμα και η πιο δαιδαλώδης, η κάθε νύξη και αναφορά με έκαναν να δίνω μεγάλη προσοχή, και αργότερα να εμπιστεύομαι τον προφορικό λόγο.

Μεγαλώνοντας λοιπόν στα Τρίκαλα στις δεκαετίες '60 και '70, σε μια επαρχιακή πόλη που έχει άλλη καθημερινότητα απ' αυτήν της Αθήνας, αντιλαμβανόμουν τα εξής:

Είχα έναν θείο που ζούσε μακριά και η απόσταση που μας χώριζε είχε κάτι το απαγορευμένο, σε αντιδιαστολή με κάποιους συγγενείς μας που ζούσαν μετανάστες στις ΗΠΑ. Η απόσταση και το είδος της απουσίας

έκαναν τον άνθρωπο πολύ αγαπημένο, ενώ ήταν σαφές ότι βρισκόταν εκεί που βρισκόταν χωρίς να το θέλει. Γι' αυτόν τον θείο δεν μπορούσαμε να μιλάμε με τον οποιονδήποτε. Ας πούμε, στα πλαίσια των επαρχιακών κοινωνικών σχέσεων και συναναστροφών διαπίστωνα ότι αυτοί που ρωτούσαν τη μητέρα μου για νέα του είχαν αντίστοιχα ανθρώπους δικούς τους στο «παραπέτασμα» ή ήταν οι ίδιοι αριστερής προέλευσης και ιδεολογικής ένταξης. Οι χαμηλόφωνες ερωτήσεις τους κέντριζαν αμέσως το ενδιαφέρον μου και παρά το ότι ήταν «μεγάλοι», κι εγώ μικρή, αισθανόμουν ότι είχα κάτι πολύ σπουδαίο να μοιραστώ μαζί τους. Αυτοί που δεν ρωτούσαν τίποτα ενδιαφέρονταν σχεδόν πάντα για τα νέα του άλλου αδερφού της μητέρας μου που ζούσε και εργαζόταν στην Αθήνα –που ήταν ας πούμε περισσότερο «νόμιμος»–, αλλά με τις μη-ερωτήσεις τους μου γίνονταν αυτόματα αντιπαθείς.

Πληροφόρηση για το ποιες συνθήκες δημιούργησαν την απόσταση ανάμεσα στον θείο κι εμάς ουσιαστικά δεν υπήρχε. Εκείνα τα χρόνια επίσημη πηγή πληροφοριών για μένα δεν υπήρχε άλλη από τα σχολικά βιβλία. Ανυπομονούσα να φτάσουμε στο μάθημα της Ιστορίας σ' αυτόν τον τόσο περιεκτικό 20ό αιώνα και φυσικά αυτό δεν συνέβαινε ποτέ. Υπήρχαν πάντα και τα επίπεδα της επίσημης «παραπληροφόρησης», όπως για παράδειγμα οι πανηγυρικοί λόγοι στις σχολικές γιορτές ή στις παρελάσεις των εθνικών επετείων. Όσο είχαμε χουντικό καθεστώς, αλλά και για κάποια χρόνια μετά απ' αυτό, το λιβανωτό προς τις ένοπλες δυνάμεις και η αναφορά στα ένδοξα ανδραγαθήματά τους δεν προσφέρονταν καθόλου για τη διαμόρφωση κάποιας άποψης. Θυμάμαι πάντα τους γονείς μου να αποφεύγουν να παρίστανται σε τέτοιες εκδηλώσεις, αλλά, όταν δεν γινόταν αλλιώς, να αντιμετωπίζουν με ειρωνικό μειδίαμα τις εξάρσεις των πανηγυρικών λόγων και τις περιγραφές της «συντριβής των συμμοριτών» κ.λπ.. Σε μένα άρεσαν ιδιαίτερα αυτά τα πανηγύρια και ομολογώ ότι δεν άφησα παρέλαση στην οποία μπορούσα να συμμετάσχω ή να παρακολουθήσω που να μην πήγα. Το μόνο τότε αρνητικό στοιχείο που θυμάμαι ήταν τα μαύρα σαν πίσσα γυαλιά που φορούσαν οι τοπικοί άρχοντες: Νομάρχης, Δήμαρχος και Διοικητής Ασφαλείας. Στα παιδικά μου μάτια αντανακλούσαν την τρομαχτική όψη του σκοταδιού.

Η ανεπίσημη πληροφόρησή μου τώρα προέκυπτε από διάφορες πηγές. Κατ' αρχήν από τις οικογενειακές συγκεντρώσεις, στις οποίες όμως όταν παρευρίσκονταν παιδιά δεν λέγονταν και πολλά. Είχε «πέσει γραμμή» από τη γιαγιά μου να μην μεταφέρεται αυτό το κλίμα και οι πληροφορίες στα παιδιά της οικογένειας. Ακόμα από τις επισκέψεις φίλων που η ζωή τους είχε επίσης γίνει άνω κάτω από τον Εμφύλιο και μετά. Τέλος, όταν μας επισκεπτόταν κάποιος νεοφερμένος από το παραπέτασμα που μας μετέφερε νέα.

Σε όλες τις περιπτώσεις η κουβέντα έφτανε γρήγορα στις ανταλλαγές εμπειριών ή στις περιγραφές του τάδε ή δείνα γεγονότος. Η ανάμνηση που έχω σήμερα από αυτές τις αφηγήσεις είναι ότι βεβαίως σε μεγάλο ποσοστό ήταν συγκεχυμένες ως προς τα χρονικά πλαίσια (δεν αναφέρονταν σε ημερομηνίες, ούτε καν χρονολογίες) και δεν με βοηθούσαν να προσδιορίσω έννοιες σημαντικές εκείνης της περιόδου. Εξ άλλου δεν απευθύνονταν σε μένα. Σαν αφηγήσεις, όμως, ήταν ένα χρυσωρυχείο. Είχαν αρχή, μέση και τέλος, είχαν ενότητα ύφους και –το πιο σημαντικό– αναφέρονταν σε τόπους που μου ήταν οικείοι. Από τη μία δεν καταλάβαινα τι σήμαινε η λέξη «παρακρατικοί», ούτε ποιον μήνα ή χρονιά αυτοί κρέμασαν τα κεφάλια του Άρη Βελουχιώτη και του Τζαβέλλα στην πλατεία των Τριγάλων. Από την άλλη όμως καταλάβαινα ότι ο Άρης ήταν ένα παλληκάρι. Επίσης περνούσα κάθε μέρα από την πλατεία αυτή, η οποία σαν τόπος απέκτησε στα μάτια μου ένα ιστορικό βάθος.

Οι αφηγήσεις ήταν η μόνη πηγή πληροφόρησης που είχα, ήταν το μόνο φως σ' ένα τούνελ που επισήμως κρατιόταν κλειστό και σκοτεινό. Εκείνα τα χρόνια συνειδητοποιούσα μια πραγματικότητα που αφορούσε την ελληνική κοινωνική ζωή: το διαχωρισμό ανάμεσα σε «εθνικόφρονες» και «συμμορίτες», σε νικητές και ηττημένους. Και μεγάλωνε μέσα μου η διάθεση να «βγάλω από την παρανομία» αυτό που συνέβαινε στην οικογένειά μου, και να το κοινοποιήσω.

Θυμάμαι με μεγάλη συγκίνηση ένα περιστατικό που συνέβη λίγους μήνες πριν επιστρέψει στην Ελλάδα ο θείος μου, που ήταν πολιτικός πρόσφυγας. Βρισκόμασταν με τους γονείς μου στον αντίστοιχο ΟΤΕ μιας πόλης της Γιουγκοσλαβίας όπου είχαμε ορίσει τηλεφωνικό ραντεβού μαζί του. Ο ήχος της φωνής του ήταν για μένα σαν μια λάμψη στο σκοτάδι της άγνοιας. Ήταν μια φωνή εξαιρετικά μακρινή που όμως έδινε επιτέλους μορφή σ' έναν άνθρωπο που υπήρχε μόνον ανεπίσημα. Εκείνες τις στιγμές δεν θα τις ξεχάσω. Το άκουσμα της φωνής του έδωσε βάθος στο επίπεδο χαρτί της φωτογραφίας. Έδωσε υπόσταση σε μια παρουσία – ο άνθρωπος, ο δικός μου άνθρωπος, που είναι κρεμασμένος σ' ένα ακουστικό στέλνει τη φωνή του μέσα από εκατομμύρια μέτρα τηλεφωνικών καλωδίων, και μας μιλάει!

Δεν θυμάμαι τόσο τη μάνα μου που έκλαιγε και τον πατέρα μου που είχε κόμπο στο λαιμό. Θυμάμαι αυτό το αίσθημα του θριάμβου που είχα, μέσα στην παραζάλη της συγκίνησης. Συγκινημένος ήταν κι ο θείος μου που με άκουγε για πρώτη φορά, άρθρωνε με δυσκολία τις λέξεις. Ήταν ένας συγκλονιστικός θρίαμβος, μια απαράμιλλη νίκη αυτή η φωνή!

Από τότε έχει περάσει καιρός και τυπικά αλλά και ουσιαστικά. Ο θείος μου επέστρεψε και ζει από το 1976 στην Αθήνα. Η διατριβή μου για τις αρχές του Εμφυλίου σε δύο χωριά της κεντρικής Ελλάδας ολοκληρώνεται σε λίγο καιρό. Πολλά πράγματα άλλαξαν ως προς τη νομιμοποίηση της ιστορίας των ηττημένων του Εμφυλίου πολέμου. Πολλές έρευνες γίνονται για τη δεκαετία του '40 που χρησιμοποιούν τις προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τότε. Και όπου χύνεται φως αρχίζει και η απομυθοποίηση.

Κι εγώ με τη σειρά μου, πολλά πράγματα απομυθοποίησα. Όχι με την κακή έννοια, ότι δηλαδή τα είδα αρνητικά, αλλά περισσότερο με την έννοια του ότι τα έζησα στην καθημερινότητά μου και μου έγιναν πιο οικεία. Μέσα στα πλαίσια της έρευνάς μου για τον Εμφύλιο πόλεμο πήρα μια πολύωρη συνέντευξη από τον θείο μου αφού πια «είχα μάθει» για τη δεκαετία του '40. Η παρουσία του τώρα πια είναι αυτονόητη, δεν φοβάμαι, όπως δεν φοβάται κανείς στην οικογένεια ότι θα φύγει.

Παρά το ότι έχουν αλλάξει πολλά, υπάρχουν δύο στοιχεία που για μένα, όσος καιρός και να πέρασε, παραμένουν αναλλοίωτα:

Το ένα είναι η εμπιστοσύνη που εξακολούθω και δείχνω στην προφορική διήγηση των απλών ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.

Το δεύτερο αφορά αυτό που αποκαλούμε «δημόσιο προφορικό λόγο». Όπως τότε, έτσι και σήμερα αδυνατώ να εμπιστευτώ τον δημόσιο λόγο ενός επίσημου εκπροσώπου ή ενός πολιτικού. Κατά έναν παράδοξο τρόπο όμως υπάρχει μια γενική παραδοχή αυτού του φαινομένου, δηλαδή κανένα πολιτικό πρόσωπο δεν αποφασίζει να μιλήσει ουσιαστικά αλλά και κανείς από τους πολίτες δεν αντιδρά σ' αυτόν τον μη ουσιαστικό λόγο. Πιστεύω ότι αυτή η αναντιστοιχία ανάμεσα στον προφορικό λόγο των απλών ανθρώπων και το λόγο των δημόσιων προσώπων είναι που υπογραμμίζει περισσότερο την ανάγκη να δοθεί έμφαση στην προφορική μαρτυρία. Το να δοθεί φωνή στους απλούς ανθρώπους είναι ίσως ο μόνος τρόπος να γραφεί η ιστορία τους, όχι «από πάνω» αλλά «από μέσα».